

בפועל, ממש מול שער וורן מבחוץ נמצא כיום בית מרחץ שנקרא: "חמאם א-שפע", אשר ניזון ממקור נביעה שנמצא נמוך ממנו, במקום שבו היה מפלס החיים בתקופה הנידונה. ומסתבר כי מקור הנביעה הקדום (מתחת למקום בו נמצא כיום חמאם א-שפע), הוא זה שזוהה על ידי כותב האיגרת כעין עיטם.

כותב האיגרת טורח להסביר כי השער הקדום שממולו הוא השתטח והשתחוה מוביל למקום טבילה לכוהנים, כפי הנראה כדי להסביר את עצם הקיום של מחילה שמגיעה מיסודות ההיכל לנקודה זו, וזאת בהתאם לנאמר במשניות בתמיד (פ"א מ"א) ובמידות (פ"א מ"ט), שהכוהנים היו ישנים בלילות במבנה שצמוד לעזרה, ואם אירע קרי לאחד מהם, היה יורד במסיבה לאיזו מחילה "תחת הבירה" וטובל שם, ובגמרא קיימת דעה שאותה מחילה מהלכת תחת המקדש עצמו,¹¹⁰ ובמקורות העוסקים

שגם אם לא מזהים את עין עיטם עם מי נפתוח, עדיין צריכים להניח על פי המקראות שמי נפתוח היה בהר ולא בעמק, וכי מעין זה אינו קיים היום). ובאשר לעין עיטם עצמו, החוקרים המודרניים מזהים אותו עם מעינות הכפר ארטס מדרום מזרח לבית לחם, אשר אמות מים עתיקות הביאו את מימיהם לעיר העתיקה, ואשר אחד המעינות שם נקרא עד היום "עין עטן". ובאמת בערי יהודה הנזכרות בדברי הימים א ד, לב, נזכרת עיר בשם עיטם, ובדברי הימים ב יא, ו, מסופר שהמלך רבעם בנה את בית לחם ואת עיטם ואת תקוע, דבר המרמז על כך שעיטם היא בסביבת בית לחם. אלא שמאידך מצינו גם שמשון היה בסעיף סלע עיטם (שופטים טו, ח), שנראה כי היה במערב הרי יהודה. וכבר העיר סבי שכל הזיהויים אינם מתאימים לתיאור שבמסכת זבחים (ירושלים בספרותנו עמ' 229 הע' 70), וכי המקום היחיד המתאים לזה הוא גבעת אנטוניה מצפון להר הבית, אשר היא אכן גבוהה מן ההר, ובה היה לדעתו מקור המים (מעין מלאכותי שמוצאו מבור מים) שסיפק מים כשרים (בלתי שאובים) למקווה הכהן הגדול שעל שער המים. והוא מצא אסמכתא לזה בשמו של אחד משערי הר הבית הצפוניים, שנקרא עד היום "באב אל-עטם". ולפי דעתי על פי דרך זו ניתן לחפש מקור נביעה גם בגבעה שגובלת עם אנטוניה מצפון לה שהיא באמת גבוהה עוד יותר, ובעומק אדמתה ייתכן קיום של אקויפר זעיר שכמות מימיו מוגבלת, אך הוא אכן ראוי לשם "מעין", ובדוגמת המעין הזעיר שנמצא שמה ממש אך בעומק האדמה במערת צדקיהו. (ועיין עוד ב"ירושלים בספרותנו" עמ' 15-16 ובהע' 38 בעניין השיטות השונות שנאמרו בעניין עין עיטם). ואמנם אמת המים מארטס הובילה בסוף ימי בית שני מים רבים לירושלים ולהר הבית, אך הם הגיעו למפלס נמוך ממפלס העזרה, ויכלו לספק מים למקוואות שהיו במפלס הנמוך, או במחילה שתחת בית המוקד. ומשום כך עיקר המים שסופקו לעזרה אכן נשאבו בגלגל בלשכת הגולה כפי שמבואר במשנה (מידות פ"ה מ"ד), וזאת כפי הנראה מבור מים במפלס נמוך שהיה מתמלא על ידי אמת המים. אך עין עיטם הגבוה לא יכול היה לספק את צרכי העזרה, כי רק מים מועטים היו בו, והם הספיקו להכשיר את המקווה של הכוהן הגדול.

110. במשניות כתוב שהמחילה נמצאת "תחת הבירה", אלא שבגמרא יומא ב ע"א וזבחים קד ע"ב קיימת מחלוקת מה פירוש המושג בירה, ויש שם דעה שכל המקדש כולו נקרא בירה. ובירושלמי פסחים פ"ז הי"ב מוזכר הדבר במפורש בנוגע למחילה שתחת בית המוקד, והרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ה הי"א כתב במפורש שהמחילה הזו היא תחת המקדש כולו.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

במחילה זו לא נזכר מה הוא מקור המים לאותו מקווה טהרה שהיה במחילה, אך במקורות אחרים נזכר עין עיטם כמקור מים חיים שמספק מים להר הבית, (והרושם העולה מן המקורות הוא שהמעין גם נמצא סמוך להר הבית, וכדלעיל בהע' 109), וכך יכלו יושבי ירושלים והמבקרים היהודיים להבין כי בית הטבילה לכוהנים קשור למחילה זו.

כפי שצוין לעיל, מן התיאור של הנוסע הנוצרי עולה שבזמנו ניתן היה לתאר את המחילה כבריכת מים. ייתכן וסכר קטן במערב המחילה יצר שם בריכת מים שניתן היה לטבול בה, וכי אותה מתאר רבי שמואל ברבי שמשון כבית טבילה לכוהנים, שהרי מדברי חז"ל עולה שבית הטבילה היה במחילה בתוך הר הבית (ואולי תחת העזרה ממש), ולא מבחוץ. ולפי זה משמעות המשפט: "ושם באים הכהנים במחילה לעין עיטם, והמקום ההוא היה בית הטבילה" היא כי שם באים הכהנים במחילה [שמובילה] לעין עיטם, והמקום ההוא (כלומר המחילה עצמה) היה בית הטבילה. ולפי זה האיזכור של עין עיטם הובא רק משום שזה היה מקור המים הקדום לבית הטבילה של הכוהנים. אך מאידך ניתן גם להבין שכותב האיגרת תאר לעצמו שדרך המחילה היו יוצאים החוצה וטובלים במקווה טהרה שהייתה באותו מקום שנמצא מתחת חמאם א־שפע, וכי שם היה בית הטבילה לכוהנים.

תמונה מס' 20:
ציור דמיוני של רבי יונתן הכהן מלונגיל ורבי שמואל ברבי שמשון כורעים לפני השער שבסוד הכותל המערבי, שממזרח לו נמצא האולם "אשר ביסוד ההיכל". כרקע להכנת הציור נעשה שימוש בציור מדויק של צורת השער כפי שהוא נראה כיום (ראה להלן בתמונות 21-22).

על כל פנים מן התיאור עולה בבירור שבזמנו מי שהגיע לשער מצד מערב, יכול היה לראות את האולם הגדול ש"ביסוד ההיכל", מבלי שאיזה קיר גבוה יחסום את האפשרות לראות את האולם מן החוץ.

אין אנו יודעים בבירור מתי נסתם הפתח המערבי של המחילה, ומאימתי משמשת המחילה כבור מים עמוק שחסום על ידי קיר גבוה כמעט למלוא גובהו ממערב. אך אנו יודעים שעד התקופה הממלוכית היו פני השטח שמחוץ להר הבית באזור הכותל המערבי כולו נמוכים, ואשר על כן מפתן השער של המחילה היה בגובה הכביש הסמוך לו. אך השליטים הממלוכים שהשתלטו על העיר מעט אחרי זמנו של רבי שמואל ברבי שמשון, היו מעוניינים לבנות את הבניינים שלהם בגובה הכניסות להר הבית, שהיה גבוה לעומת העמק שממערבו, ולצורך זה בנו מערכות גדולות של קשתות שנבנו כיסודות לבתים שלהם, שכאמור נבנו בגובה מפלס הר הבית, והם גם הפכו חלק מן החללים התת קרקעיים לבורות מים. באותה תקופה הפך גם פתח המחילה העתיקה, לפתח שמקומו מתחת למפלס הבתים, וסתימה של אותו פתח שבמערב, יכולה הייתה לאפשר ניצול טוב של החלל, והפיכה שלו לבור מים. (הממלוכים שלטו בירושלים משנת ה' אלפים י' [1250], עד הכיבוש העות'מני בשנת ה' רע"ז [1517]).

בפועל יהודים הגיעו למקום גם אחרי תקופת רבי שמואל ברבי שמשון, ואף נכנסו פנימה לתוך חלל המחילה, אף שסברו שהיא באמת מגיעה עד תחתית ההיכל. וכך במסע תלמיד הרמב"ן לארץ ישראל (מובא לעיל בפסקה ב), שאירע כמאה שנה אחרי מסעו של רבי שמואל ברבי שמשון, הוא כותב במפורש (אחרי תיאור כיפת הסלע, שאותה הוא מזהה כבנויה על מקום קודש הקודשים וההיכל)¹¹¹: "והנה יש מערות פתוחות מחוץ לחומת העזרה החיצונה ונכנסות [תחת הר הבית]¹¹² ונכנסין בהם עד כנגד אבן שתיה. ואולי הן המחילות שהיו מתחת בית המקדש". (אלא שאין מכאן סיוע לפתרון השאלה מתי נסתם הפתח ממערב, שהרי גם בזמן הרדב"ז עדיין יכלו להיכנס למקום דרך מדרגות, ואף בדורות יותר מאוחרים, וכדלהלן).

כאשר החוקרים הבריטיים חקרו את בורות הר הבית לפני כמאה וחמישים שנה, נחקר כמובן גם בור זה (שאצל הבריטים הוא מסומן כבור מס' 30), והתברר כי לא קיימת אפשרות כניסה במדרגות המזרחיות שלו, שהיו קיימות בתקופה הצלבנית, כי במזרחו של הבור נבנה קיר אנכי, כך ששאיבת מים מתוך שטח הר הבית הייתה יכולה להעשות רק דרך שני פתחי שאיבה שקיימים בגגו של הבור. אולם הם מצאו כי ירידה

111. ראה לעיל בהע' 21 ציון המקור, ופרטים נוספים הנוגעים לעיתוי המדויק של התיאור.
112. בכתב היד חסרו מילים אלו, והמהדירים השלימו מסברא. אך יותר נכון היה להשלים "לתת העזרה".

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

לבור במדרגות הייתה אפשרית דווקא מכיוון מערב, כי אחרי בניית הקיר החוסם אותו במערב (או עם בניית הקיר החוסם אותו במערב), נבנה גרם מדרגות גדול בצמוד לכותל הצפוני של הבור, אשר דרכו ניתן לעלות מתחתית הבור כלפי מערב, וראשו מגיע לגובהו של הכותל במערב. (ליתר דיוק, הפתח המערבי של שער וורן בצורתו הנוכחית הוא פתח שבראשו קשת, וסוף המדרגות הוא בסוף גובה המזוזה הצפונית של השער, בבסיס הקשת שבראשו, וכפי שניתן היה לראות בבירור בשנת תשמ"א, כדלהלן).

מובן שמדרגות אלו נבנו בתקופה בה מפלס החיים בחלק זה של העיר היה כבר באותו גובה, (כלומר בתקופה הממלוכית או אחריה), שהרי קודם לכן מדרגות שכאלה לא הובילו לשום מקום, אך לא קיים תיעוד המתאר את העניין.

בפועל קיים קשר מסוים בין קצה המדרגות, לבין מרתפי המבנה של "מדרסת אל-עת'מניה" (שנבנתה כמאה וחמישים שנה לפני סוף התקופה הממלוכית, בשנת ה'קצ"ז [1437]), וזה נותן סימוכין להשערה שהמדרגות נבנו לצורך השימוש של אנשי מדרסת אל-עת'מניה בבור מים זה.¹¹³

בחפירות שנעשו על ידי המשרד לענייני דתות בשנים שאחרי מלחמת ששת הימים לאורך הכותל המערבי (במה שמכונה מנהרת הכותל המערבי), נחשף השער מצידו החיצוני, כך שניתן היה לראות היטב את מזוזותיו ואת הקשת שבראשו. (לאחר החפירה וניקוי הקיר, ניתן היה לראות את מזוזות השער והקשת שבראשו, כאשר הן בולטות כחמישה ס"מ מן הקיר עצמו). אך באותה עת, הקיר שסתם את השער במערבו התנשא למלוא גובהו של השער, מבלי שתהיה יכולת להיכנס אליו דרך המדרגות הנ"ל. וברור אם כן, שבשלב מסוים במהלך מאה וחמישים השנים האחרונות, נסתם הפתח באופן מוחלט. בבית כנסת שהוקם במקום על ידי הרב מאיר יהודה גץ ז"ל רב הכותל המערבי, הוצב ארון הקודש בתוך החלק העליון של הקשת. (בית הכנסת נבנה בחלק העליון, ובמפלס התחתון יותר המשיכה המנהרה צפונה).

113. הקושי בקביעה מדויקת של תכלית אותן מדרגות, נובע משינויים שונים שנעשו במהלך השנים בדיוק באזור זה. כאשר השטח נחקר על ידי החוקרים הבריטיים, הגישה מן המדרגות החוצה הייתה מורכבת, כי בדיוק באותה נקודה שבה לכאורה היה צריך להיות החיבור למרתפי מדרסת אל-עת'מניה, נמצא איזה חדר מסגד שבפועל נמצא מתחת לחדרים של המדרסה, כך שלמעשה כניסה למדרגות הייתה צריכה לעקוף אותו. עם זאת מניתוח השטח והמבנים שבו, אכן מסתבר שהגישה למדרגות הייתה מתוך מרתפי המדרסה, כך שמסתבר שהן אכן נועדו לאפשר אספקת מים לאנשי המדרסה. (ראה על כך אצל בהט The Jerusalem Western Wall Tunnel עמ' 247 ואילך).

בחודש תמוז תשמ"א, במהלך עבודות שקשורות לבית הכנסת הנ"ל, נפרץ החלק העליון של הקיר שסוגר את הפתח, וניתן היה לרדת במדרגות, שהתגלו כמצופה בצד השמאלי (הצפוני) של הקשת, אל קרקעית הבור. מימי הבור רוקנו, וכך הייתה גישה אל הבור במשך כחודש ימים (עד לתאריך ב' אלול תשמ"א), והוא נחקר באופן חלקי, וכך בין השאר התברר שהקיר המזרחי שלו הוא מאוחר, (דבר שהיה באמת מובן מאליו לאור התיאור מן התקופה הצלבנית שהובא לעיל, אשר בו מתוארות עשרים וחמש מדרגות או יותר שעולות כלפי מזרח מן הצד המזרחי של הבור).¹¹⁴

כל מי שהגיע לפתחו של הבור, יכול היה להתרשם מן הממדים שלו, ולאחר השוואת הדברים לתיאור של רבי שמואל ברבי שמשון, לא היה עוד ספק כי בור זה הוא האולם שמתואר באיגרת הנ"ל.¹¹⁵

(לאחר מכן נסגר מחדש פתח הבור באמצעות קיר של לבנים [בלוקים] מצד מערב, וקיר בטון ממזרח לו בתוך חלל הבור. אלא שלאחר כמה שנים הוסר החלק המערבי של הקיר, ומזוזות השער נחשפו עד עומק של כשבעים ס"מ, וגם מפתן השער והמדרגה הרחבה שממערב לו).

למעשה ברור כי דבריו של הרדב"ז אודות "מחילה תחת הקרקע ופתחה לצד המערב שהולכת עד תחת הכיפה", עוסקים במחילה זו, כי היא המחילה היחידה

114. דבר החדירה לבור היה אפוף במעטה של סודיות. בחלל הבור נבנו פיגומים מתחת לפתחי הבור שבהר הבית, וכך כוסו הפתחים מצידם התחתון בלוחות עץ, כדי שהמוסלמים שבהר הבית לא יבחינו בנעשה. מי שהיו מעורבים בעניין היו כמובן עובדים של המשרד לענייני דתות, וגם הרבנים הראשיים ועוד רבנים שעסקו בשאלה ההלכתית של הכניסה למנהרה. כמו כן היו מעורבים בעניין אנשי בטחון וכמה ארכיאולוגים. לאחר למעלה מחודש דלף העניין לאמצעי התקשורת, ואחר כך חדרו מוסלמים לחלל הבור דרך הפתחים שבהר הבית (תוך שימוש בפיגומים הנ"ל), ולאחר איזו תגרה הוחלט על סגירתו מחדש של פתח שער וורן. כפי שמסר לי בשעתו מר ישי הוכמן שהיה יועצו של הרב גץ לענייני בטחון, בבדיקות שנערכו תוך חתירה בקיר המזרחי, אכן התברר שהוא קיר חדש יחסית. (יש להדגיש נקודה זו, כי כמה ארכיאולוגים שמו לב לכך שקיר זה נמצא בהמשך ישיר למדרגה התחתונה בגרם המדרגות הצפון מערבי של הרמה שבמרכז הר הבית, אשר יש שדימו לראות בה שרידי קיר הרודיאני [ראה על כך בספרי "ועשו לי מקדש" עמ' 107], ומשום כך היו שסברו שגם הכותל המזרחי של בור מס' 30 הוא כותל עתיק שהיה שייך לכותלי הר הבית בעבר, ובהתאם לזה ניסו לשחזר את גבולות ההר לפני זמנו של הורדוס, אך במציאות אין שחר לטענה זו).

115. בספרי חצרות בית ה' ש"ל בשנת תשל"ז (בעמ' 33) עסקתי באיגרת של רבי שמואל ברבי שמשון, אך שם הנחתי שהאולם הגדול היה האולם שמתחת קשת וילסון, אולם כאשר ראיתי את האולם של שער וורן, הבנתי שזה לבדו המקום שמתואר באיגרת. (ובאמת מסתבר כי בתקופה ההיא קשת וילסון לא נתפסה כלל כאולם, כי היא הייתה במקום גלוי משני צדדיו, וכל הרואה ראה שמדובר בגשר שמתנשא גבוה מעל פני השטח).

תשובת ה'רדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

שנמצאת ממערב לכיפה, ומגיעה לכותל המערבי. אלא שהמרחק הידוע לנו בנוגע למחילה, מורה על כך שאין היא מגיעה עד הכיפה, או עד תחתית העזרה, שהרי כאמור אורך המחילה אינו אלא עשרים ושבעה מטר, בעוד אשר הצרכה מרוחקת במקום זה מן הכותל המערבי כתשעים ושבעה מטר. אולם באמת אין זו קושייה כלל, שהרי ה'רדב"ז עצמו לא ראה את אותה מחילה, וגם האנשים שהיו שם לא ידעו לאמוד במדויק את המרחק בין תחילתה של המחילה לבין מקום כיפת הסלע, שנתפסה כקרובה הרבה יותר לכותל המערבי, (כפי שעולה מדבריו של ה'רדב"ז עצמו לעיל [פסקה ז], שהסתפק שמא המרחק מבאב אל'מטהרה עד כיפת הסלע הוא פחות מ'א' אמות). ודי אם אומר כי גם בשנת תשמ"א, כאשר המחילה נפתחה לזמן מה מצד מערב, היו שדימו שחפירה קלה במזרח הבור תביא אותם למקום גניזת הארון ולוחות הברית, אף על פי שעל פי המרחק ממקום קודש הקודשים, שהיה כמובן ידוע מן המפות, לא היה שום מקום למחשבות כאלה. (וכבר הוזכר לעיל שגם רבי שמואל ברבי שמשון סבר שהמחילה נמצאת ביסודות ההיכל). והדברים מתאימים גם להנחה שלמחילה זו היה קשר למבנה של מדרסת אל'עת'מניה, שכפי שהתבאר לעיל על גגה עלו יהודים ונכנסו משם לגג האכסדרה המקיפה את הר הבית, ואם כן אנשי המדרסה שהרשו ליהודים לעלות משם לאכסדרה שסביב הר הבית, הם גם הרשו ליהודים להיכנס דרך מרתפי המדרסה לאותה מחילה.¹¹⁶

טענת ה'רדב"ז היא שאסור להיכנס למחילה זו, אף על פי שבגמרא נקבע במפורש כי מחילות הר הבית לא התקדשו (פסחים פו ע"א), וזאת משתי סיבות. הסיבה האחת היא מפני שהמחילות הנמצאות תחת העזרה אשר יש להן פתח לעזרה אכן כן התקדשו, כפי שמבואר בסוגיא שם, ואשר על כן במחילה זו (שלפי התיאור שהגיע לאוזניו מגיעה עד מתחת לכיפה), צריך לחשוש שמא בעבר היה לה פתח לעזרה, ואם כן גם היום הנכנס לקטע המחילה שתחת העזרה חייב כרת. וכפי שכתב במפורש: "ודבר זה אסור, דקי"ל מחילות הפתוחות לעזרה נתקדשו, ומאן לימא לן שאין זו מכלל המחילות שהיו פתוחות לעזרה".

נימוק שני שמשמש בו ה'רדב"ז מבוסס על חידוש שלו, והוא שדין זה, שמחילות שפתוחות לחול ואינן פתוחות לקודש הרי הן חול, קיים רק במחילות שהיו קיימות גם בעבר, בזמן שבית המקדש היה קיים, שאז התנו על המקום שיהיה חול, אך לא על מחילות חדשות, שהדין נותן שתוכן קודש גם אם אין להם כלל פתח לעזרה, וזאת

116. בפרוטוקול הנ"ל של בית הדין השרעי נכתב במפורש כי היהודים שעלו על האכסדרה שסביב הר הבית, טענו שהממונה על המדרסה נתן להם רשות לעשות את המעשה, (אלא שהממונה שהוזמן לבית הדין הכחיש, ובית הדין האמין להכחשתו ודן אותם למלקות). ואין אם כן להתפלא על כך שאותו ממונה גם אפשר להם להיכנס לאותה מחילה.

מפני שכאשר קידש דוד את מקום העזרה, קידש את השטח עד התהום, כמבואר בגמרא בזבחים (כד ע"א). והם דברי הרדב"ז: "ואפי' תימא שזאת מחדש נעשית, קרקעית העזרה נתקדש עד התהום, כדאיתא בזבחים". ובזה הלך הרדב"ז לשיטתו המובאת לעיל (פסקה יב), שדין גגין ועליות שלא התקדשו, גם הוא אינו שייך אלא לגגין ועליות שהיו קיימים בזמן שבית המקדש התקדש על ידי שלמה, שהתנה מראש על האוויר שמעל הגגות שלא יתקדש, אך שאר אוויר העזרה התקדש, ומשום כך יש לדעתו איסור לעלות לעליות חדשות שנעשו שלא במקום שהיו עליות בעבר.

בשולי הדברים יש להוסיף כי כאשר הנושא עלה לדיון בשנת תשמ"א, היה ידוע לכל מי שביקש לפסוק בשאלה שמדובר במחילה שנמצאת מתחת הר הבית, ואין לה כל קשר לחלל שנמצא מתחת העזרה. כפי שצוין, מדברי הגמרא בפסחים שם עולה שמחילות שפתוחות לעזרה חללן מקודש בקדושת העזרה. מוסכם בדברי הפוסקים כי אם אין לה למחילה פתח אלא לעזרה, כולה מקודשת בקדושת העזרה, אך אם היא פתוחה גם לקודש וגם לחול, החלק שתחת הקודש הוא קודש, והחלק שתחת החול הוא חול. אלא שיש מעט חילוקי דעות בשאלת מחילות הר הבית, ומכל מקום דעת רוב המחברים היא כי מחילות שתחת הר הבית הן חול גמור, ואף הטמאים האסורים בהר הבית מותרים במחילות הר הבית.¹¹⁷ ואכן כאשר עלתה השאלה על הפרק, הכריע מרן הגר"ע יוסף שהיה אז רב ראשי, כדברי כל הפוסקים המתירים.¹¹⁸

117. בגמרא בפסחים פו ע"א ובתמיד כז ע"א מפורש שמחילות הר הבית לא התקדשו, וכתב רש"י בפסחים שם: "כי אמרה רבי יוחנן להא דמחילות לא נתקדשו, בפתוחות להר הבית, דגבי שילוח בעל קרי המשתלח חוץ להר הבית אמרה באלו דברים, דקאמר מחילות לא נתקדשו, ובעל קרי משתלח חוץ לשתי מחנות ומותר ליכנס במחילות דהר הבית", ואם כן אין בו קדושה כלל, (שהרי בעל קרי אסור בהר הבית). וכך כתב המפרש במידות שם, וכך מדוקדק מהרמב"ם הל' בית הבחירה פ"ו ה"ט, וכן נקט הבאר שבע במסכת תמיד שם, וכן נקט בספר דרך הקודש לרבי חיים אלפננדי (קושטא ת"ע דף יז), וכן נקט בחסדי דוד לתוספתא כלים ב"ק פ"א ה"א, וכן נקט בשער המלך הל' בית הבחירה פ"ו ה"ט, וכן נקט במנחת חינוך מצוה שסב אות ג, וכן נקט הלכה למעשה באבני נזר יר"ד ס' תנד אות ט.

אלא שמדברי רש"י בפסחים סז שם נראה שמחילות שתחת העזרה ופתוחות להר הבית הן חול לעומת העזרה, אך הן מקודשות בקדושת הר הבית. וכבר הקשה הבאר שבע בתמיד שם על דברי רש"י אלו הסותרים את דבריו בדף פו, ואת ההכרח שיש לזה מן הגמרא שם. ובמהרש"א בפסחים דף פו הקשה גם כן על דברי רש"י בדף סז, וטען כי דברי רש"י בדף סז הם לפי ההוא אמינא בדף פו, עיי"ש.

ואמנם בספר חנכת הבית לר' משה חפץ (ונציה תנ"ו) בס' יט, הסתמך על דברי רש"י בדף סז, וקבע שלא נאמר דין זה שמחילות הר הבית לא נתקדשו, אלא במחילה שפתוחה לעיר ואין לה פתח להר הבית כלל. אך הבאים אחריו הביאו את דבריו וחלקו עליו, עיין בדרך הקודש שם, ובשער המלך שם. (אלא שמרן החפץ חיים בליקוטי הלכות בפסחים פו ע"א בהערותיו

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

להכרעה זו יש גם משמעות בנוגע לחלל שער וורן, שכאמור כיום ניתן להיכנס לתוכו עד לעומק של כשבעים ס"מ. (רוחב הפתח היה כמובן הרבה יותר גדול, כפי שניתן היה לראות בחודש שבו הפתח היה פתוח). ובנוגע לחלל זה יש גם קולא נוספת, כי בירושלמי בפסחים (ז, יב) הסתפקו בתחילה בדין חלל השערים ("תחת האגוף") של הר הבית אם יש בהם קדושה או לא, והספק הוכרע על פי דברי רבי יוחנן בר מדייא בשם רבי פנחס, שהעיד שהזקנים נהגו לחלוץ את סנדליהם ולהשאירם תחת האגוף. (כי להר הבית אסור להיכנס בסנדל, כפי שמבואר במשנה בסוף מסכת ברכות. וכפי הנראה הצעירים היו משאירים את הסנדלים בבית כאשר הלכו להר הבית. אך הזקנים שהדבר קשה להם, הלכו עד לשערי הר הבית בסנדליהם, ושם הם השאירו אותם, בהיות המקום חול).

הרדב"ז עצמו אמנם חשש למחילה זו, בהתאם למה שסופר לו שהמחילה מגיעה תחת הכיפה. אך דווקא בהתאם לעקרונות שלו, מובן שאנו שיודעים כמה רחוקה המחילה מן הכיפה, יכולים לומר שעל פי דרכו אין בדבר איסור.

הנקראות "תורת הקדשים" באות ד' כתב: "ואם המחילה פתוחה להר הבית, אפילו אם כל המחילה הוא תחת ההיכל והעזרה לא נתקדשה, ודינה כהר הבית". ודבר תימה הוא שנקט כדברי רש"י בדף סז, ולא כדברי רש"י בדף פו, שהוא הדף שעליו כתב את דבריו, ואשר שם המהרש"א עמד על הדברים, וכפי שהתבאר לעיל).

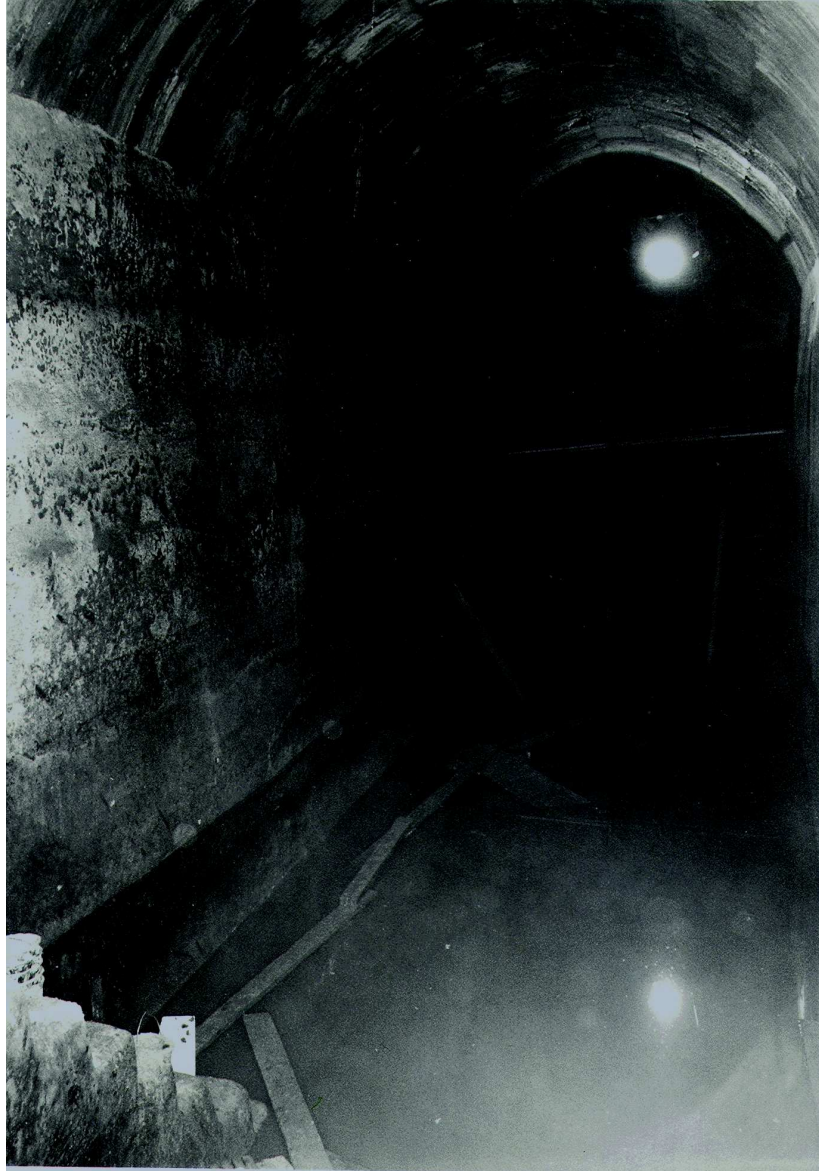
118. בנספח לספר של מר שמחה רז על הרב גץ, מועתק חלק מיומנו של הרב הנוגע לאירועים של הכניסה למחילה. על פי היומן, בתאריך כ' תמוז תשמ"א נחשף הפתח, ובאותו ערב ביקרו במקום תחילה הראשון לציון שביקש לשמוע פרטים, ואחר כך גם הרב גורן. למחרת היום שוב ביקרו הרבנים, ועל כך כתב הרב גץ ביומנו: "שעתיים תמימות עשיתי עם הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף שליט"א, שבא בלווית אחד הדיינים המפורסמים לדון בשאלת המחילה, וחפירות מזרחיות. סוכם להתיר בשופי כניסה לאולם הנ"ל, וכן לפתוח את כל הפתח. כן יש להקים בית כנסת ולהציב ארון קודש וכו'". (לפי מה שמסר לי הרב גץ בשעתו, הדיין האחר היה הגאון רבי אליעזר וולדנברג ז"ל. ובביקור השני שהם ביקרו, הם גם נכנסו בעצמם למחילה).

הרב זלמן מנחם קורן

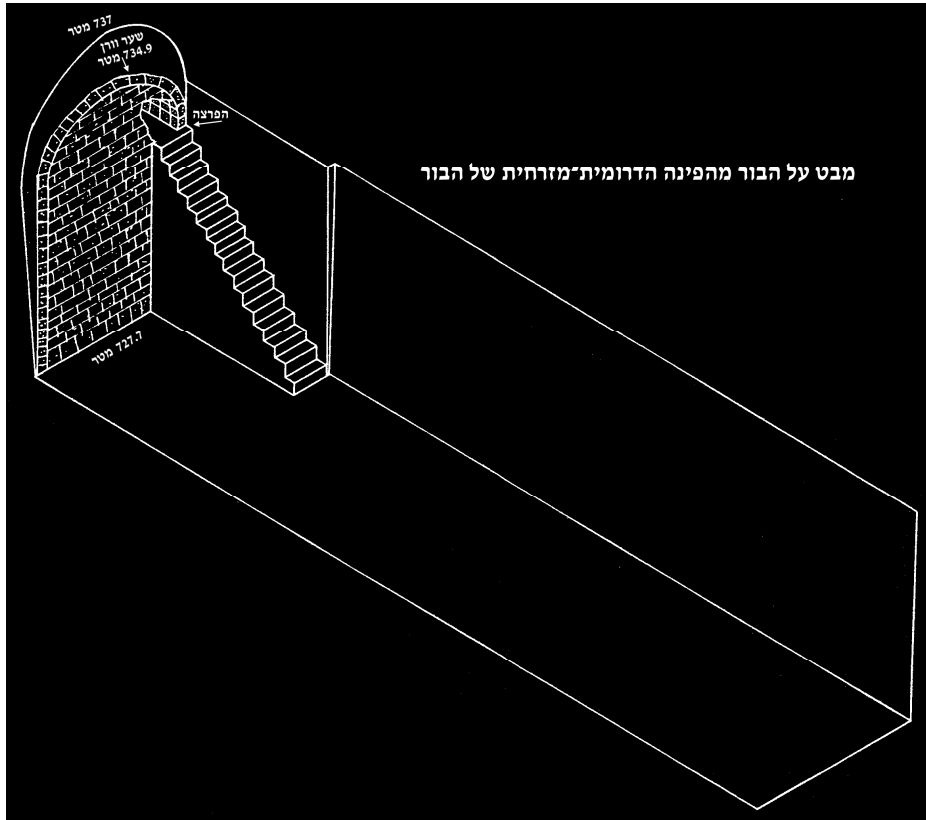

תמונה מס' 21: תצלום שער וורן כפי שהוא נראה כיום. (צילום: מקס ריצ'ארדסון).

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

תמונה מס' 22: תצלום האולם הגדול שממזרח לשער ורון (בור מס' 30) מכיוון מערב לכיוון מזרח. הצילום נעשה על ידי צלם עיתונות בתאריך ב' באלול תשמ"א (ביום שבו נסגר מחדש הקיר המערבי של הבור). בצד שמאל של התמונה ניתן לראות חלק מגרם המדרגות החדשות (יחסית) של הבור, שהן המדרגות העולות כלפי מערב. (הבור נמצא כולו מתחת לפני הקרקע ומובן שאין כל חלון בכותל המזרחי שלו. הכתם הבהיר שנראה בצילום הוא גוף תאורה). (צילום: זום 77)

תמונה מס' 23: שרטוט של קווי המתאר של הבור למי שמתבונן בו מכיוון דרום-מזרח לכיוון צפון-מערב (תוך חיתוך והסרה כביכול של הכותל הדרומי והכותל המערבי של הבור). ניתן לראות בצד השמאלי של השרטוט את השער הסתום כפי שהוא נראה מכיוון פנים הבור, וגם ניתן לראות שהשער במתכונתו הנוכחית קטן במעט (וגם נמוך במעט) מן השער המקורי. בשרטוט זה ניתן לראות את כל גרם המדרגות החדש יחסית, מתחתית הבור ועד למפלס החיים שממערב לכותל החל מן התקופה הממלוכית (כלומר המפלס שבו נמצאת מדרסת אל עות'מניה). השרטוט הוכן בתחילת חודש מנחם-אב תשמ"א, ומשום כך בקצה העליון של המדרגות מתוארת "פירצה" ברוחב המדרגות בלבד, אך במהלך החודש היא הורחבה כלפי דרום וכל החלק העליון של הקשת נחשף. (השרטוט הוכן על ידי ר' נפתלי רענן שליט"א, לצורך תזכיר אודות המעמד ההלכתי של המקום, אותו כתבתי בעת ההיא לשימוש הרבנים הראשיים, רב הכותל והשר לענייני דתות).

יז. בדיקה מחודשת של הנתונים מראה שבעליות ובפתחים אין כל חשש

שוב ראיתי, וכן אמרו לי בני אדם היודעים לשער, שאין לך פתח ולא עלייה שלא תהיה רחוקה מהכיפה כפי השיעור אשר כתבתי. הילכך מותר להתקרב אל הפתחים ולעלות אל העליות, כ"ש בהצטרפות הספקות אשר כתבתי.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

בסיכום דבריו התיר הרדב"ז את כל המקומות שהסתפק בהם קודם לכן (חוץ מן המחילה הנ"ל).

לכאורה בסיכום הלכתי זה ניתן למצוא גם סימוכין לכך שכל הדרכים האחרות שהציע לצורך אומדני המרחק, כגון מדידה מן הכותל הדרומי העתיק למי שבא מן הצפון (פסקה ח [2]), ומדידה מן הכותל המערבי כלפי מזרח כשיעור אורך העזרה קפ"ז אמות (פסקה ח [1]), או מדידה מכותל המזרח שי"ג אמות כלפי מערב (פסקה ט), בטלו לגמרי למסקנה, שהרי כתב במפורש שכיוון שהתברר לו שכל העליות והפתחים שאליהם התקרבו יהודים נמצאו במרחק מתאים מן הכיפה, שוב אין מקום להחמיר בזה. אבל האמת היא שהרדב"ז עצמו כלל לא ראה סתירה בין הקביעות השונות שקבע, ומשום כך ברור שכדי להתיר את הכניסה למקום מסוים, די היה לקבוע לפי דעתו שעל פי אחת מן הדרכים שהציע מוכח שאותו מקום נמצא מחוץ לתחום המקודש. והואיל ולפי האומדן הסופי שלו, ולפי אומדן של עוד אנשים שיודעים לשער: "אין לך פתח ולא עלייה שלא תהיה רחוקה מהכיפה כפי השיעור אשר כתבתי", מובן שכל אותם מקומות נמצאים מחוץ לתחום גם על פי מדידות אחרות שהציע. אך על כל פנים מלשונו בקטע זה ניתן לשוב ולהוכיח את מה שהוסבר באריכות לעיל (בביאור לפסקה ב), שהמדידה מן הכיפה הייתה חשובה בעיניו יותר משאר המדידות.¹¹⁹

* * *

נספח: קדמונים שיש שביקשו להאחז בדבריהם נגד קביעת הרדב"ז

מחברים שונים בני זמננו, כתבו כי הרדב"ז הוא יחידי בקביעתו שהצרכה היא אבן השתיה, וכי יש ראשונים ואחרונים שחלקו עליו במפורש. וכבר התבאר לעיל (בפסקה ב), שזיהוי הצרכה עם אבן השתיה קדם בהרבה לרדב"ז, וזכרה נמצא בספרינו שנים רבות קודם לזמנו, (אלא שהוא הראשון שדבריו הגיעו אלינו שעסק בזה במסגרת דיון הלכתי, וקבע על פי הדברים הנהגות הלכה למעשה).

במסגרת נספח זה נדון בדבריהם של כמה מחברים קדמונים, שעל פי דבריהם ביקשו כמה מחברים חדשים להסיק שהם כביכול חולקים על הדברים הידועים שהובאו ברדב"ז.

119. האדריכל טוביה שגיב, ביקש לטעון במאמרו בתחומין כג שהרדב"ז הזכיר את כל הקביעות שלו לחומרא, ומשום כך לא ראה סתירה בין הקביעות השונות, כי ביקש להחמיר בתחום הקרוב לצרכה על פי ההנחה שהיא מקום קודש הקודשים, וגם ביקש להחמיר בקפ"ז אמות הסמוכות לכותל המערבי כלפי מזרח, וכו' וכו'. וזה ודאי מוכחש מלשון הרדב"ז בקטע הסיום של התשובה.

1. דעת הרד"ק בעניין מקום קודש הקודשים

הרד"ק בפירושו לישעיהו סד, י, כתב: "בית קדשנו – אבותינו הללוך בו, והיה לשרפת אש בראשונה ובשנייה, ועודנו בחרבנו, כי לא נבנה מעולם מקום המקדש ביד הגוים", ומכאן הסיקו כמה מחברים מאוחרים שהייתה בידו מסורת ארץ ישראלית (שמשום מה נעלמה מכל הנוסעים שהיו בארץ לפני ואחרי זמנו), שעל פיה הצרכה אינה אבן השתיה.

בפועל, הרד"ק לא מתייחס למקום מסוים וכותב אודותיו שאין הוא מקום המקדש, (כלומר, ברד"ק לא כתוב כי האבן שתחת הכיפה איננה אבן השתיה, כיוון שמקום קודש הקודשים הוא מחוץ לבניין הכיפה). ההנחה שהוא חולק על הזיהוי של הצרכה כאבן השתיה, מבוססת על ההנחה שהתיאור העובדתי שלו ביחס לבניין שקיים או לא קיים הוא עצמו נכון באופן מוחלט, ומכאן שהוא שולל את הזיהוי של הצרכה כאבן השתיה. כך, אילו דרך משל היה כתוב ברד"ק במפורש: "ומקום המקדש ידוע, ואבן השתיה נקראת בלשון ערב 'צכרה', ואין מעליה שום בנין", מובן היה לכל שהוא אינו חולק על הזיהוי, אלא מתאר כביכול עובדה בלתי מבוססת בנוגע לבניין שאנו יודעים שהוא קיים, והיינו מסיקים שהיה מי שהעיד בפניו שהבניין אינו קיים. אך מן הספק אנו נוטים לייחס לרד"ק זיהוי שמנוגד למה שהיה מקובל אז בארץ ישראל, כדי שלא נצטרך לייחס לו דבר שהחוש מכחישו.

אבל באמת הרד"ק לא היה בארץ, והיכולת שלו לדעת מה בנוי במקום המקדש, הייתה מבוססת רק על סיפורים שהגיעו לאזניו. ומשום כך בהחלט ייתכן שעל פי שמועות בלתי מדויקות שהגיעו לאוזניו יכול היה להניח שאבן השתיה אמנם ידועה (והיא אכן הצרכה), אלא שמעליה לא בנוי שום בניין. (דוגמא לדבר ניתן להביא מדברי התשב"ץ [ח"ג סי' קצח], שכתב: "וכבר חקרתי אנשים באו מארץ ישראל ואמרו כי הירדן רחוק מירושלים מצד אחד ז' ימים, ומצד אחד שמנה ימים, ומצד מזרח יותר מכל זה, והוא שופך בימה של שושן הבירה רחוק מדמשק שמנה ימים ודמשק רחוקה מירושלים שמנה ימים מזרחית צפונית, ואחרים אמרו כי שושן הבירה רחוק מירושלים ס' יום ואינה על שפת הים, והירדן רחוק מירושלים יום וחצי לצד מזרחי", ומובן שלא עולה כלל על דעתנו לומר שבהתאם לעדות הראשונה שהזכיר, צריך לומר שהתשב"ץ חלק על זיהויו של נהר הירדן עם הירדן הידוע לנו, אף על פי שהתיאור שבתשב"ץ כלל אינו הולם את הירדן הידוע).

ואכן כאשר מעינים באופן ישיר בעדויות הארץ ישראליות הקדומות, אמנם אין אנו מוצאים סיפור מלא על בניין שלא קיים, אך מוצאים אנו עקבות של סיפור מעין זה, ואשר ניתן להבין מהן שהנוצרים לא הצליחו לבנות במקום בית לעבודה זרה. כך אצל רבי פתחיה מרגנשבורג, לאחר הקטע המובא בפנים (בפסקה ב) בדבר בניין כיפת

הסלע והזיהוי שלו עם אבן השתיה, כתב במפורש: "ובאו גויים ושמו בו צלמים והיו נופלים. וקבעו הצלם בעובי הכותל. אבל בבית קדשי הקדשים לא היה יכול לעמוד." (ומעין זה אך בקיצור נמצא גם אצל רבי בנימין מטודילה שם לאחר תיאור הכיפה, שכתב: "ואין מכניסין שם הגוים שום צלם ולא שום תמונה אלא שבאים שם להתפלל", אלא שהוא לא הזכיר שהצלם שניסו לשים היה נופל).

מעין זה כתב כבר מאתים שנה קודם זמנם של רבי בנימין מטודילה ורבי פתחיה מרגנשבורג, הקראי סהל בן מצליח, שבהקדמה לספר המצוות שלו כתב: "ובחסד אל לא נתן מקדשו ביד הערלים, למען שלא יקימו בו הצלמים, ולא יהיו היהודים נבוכים. כי לא יכשר להשתחות אל המקום אשר בתוכו אלהים אחרים" (ראה אצל גיל "ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה", עמ' 57 הע' 81). קראי זה קדם לתקופה הצלבנית, והוא התייחס רק לעובדה שהמוסלמים לקחו את הארץ מיד הערלים הביזאנטים המוגדרים כעובדי עבודה זרה, וכי המוסלמים הם אלו שבנו בניין במקום, ומובן שסיפורו לא כלל איזה מעשה ניסים שקשור לתקופה הצלבנית, אך על כל פנים הרעיון בכל הסיפורים הוא אחד, והוא שבניין אלילי (כלומר נוצרי) לא יכול היה להתקיים במקום המקדש. ואין כל קושי להבין שבגלגוליו של אותו סיפור בדרך מארץ ישראל לפרובנס, נשמט ממנו הבניין המוסלמי לגמרי, ונשאר רק חלק הסיפור שבו מפורש כי עובדי האלילים לא בנו שום בניין לעבודה זרה במקום הידוע של קודש הקודשים, (דהיינו הצכרה שהיתה ידועה אז ואיש לא ערער על כך), וכך התגלגל ונולד הסיפור שהגיע לאזני הרד"ק, שעל פיו מקום המקדש הוא מקום שלא נבנה מעליו שום בניין על ידי הגויים, כאשר סיפור זה מבוסס כולו באופן מוחלט דווקא על זיהוי הצכרה כאבן השתיה.

בשולי הדברים יש להעיר כי גם אם הרד"ק היה כותב במפורש שמקום קודש הקודשים אינו ידוע, היה מקום לנטות מדבריו בנקודה זו, שכן הוא באמת לא היה בארץ, וכל דבריו בעניין לא היו אלא על פי מה שסיפרו נוסעים שונים, ומשום כך מובן שבשאלה כזו יש עדיפות רבה מאוד לריבוי העדויות הישירות הנוגעות למסורות ארץ ישראליות בעניין.

ועוד יש להעיר כי עיקר הנחתו של הרד"ק שגויים לא בנו בניין במקדש, (וגם לא יבנו בניין שכזה, כפי ששמע מסגנונו בביאור דברי הנביא), עומדת בסתירה לדברי המדרש "פרקי דרבי אליעזר" פרק ל, שכותב כי אחד הדברים שעתידיים בני ישמעאל לעשות באחרית הימים הוא לבנות בניין בהיכל. אך דברי המדרש מתאימים באופן עקרוני לרעיון שבמקורות הנ"ל, שהזכות לבנות בהיכל שמורה דווקא לישמעאלים ולא לערלים).

2. דעת בעל הכפתור ופרח בעניין מקום קודש הקודשים

הכפתור ופרח לא התייחס בשום מקום לשטח שנמצא פנימה מהחומות הקיימות של הר הבית, והוא עסק רק בחומות החיצוניות. אלא שבפ"ו של ספרו כתב: "עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים, יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי". ומכאן ניתן לכאורה להוכיח שלדעתו המקדש עמד מדרום לצכרה, כי החומה המזרחית של חרם א־שריף היא באורך של 480 מטר, ואם כן שער שושן (שהיה מכוון כנגד קודש הקודשים, כמבואר ביומא טז ע"א) היה לפי דבריו במרחק של מאה וששים מטר מן הפינה הדרום מזרחית (או פחות), בעוד אשר הצכרה מרוחקת מן החומה הדרומית בשיעור של כמאתים וחמישים מטר, תשעים מטר צפונה מן המקום המשוער של המקדש.

אך כבר כתבתי בעבר (חצרות בית ה' עמ' 57), כי החומה המזרחית שאותה מתאר בעל הכפתור ופרח, היא למעשה חומה ארוכה אחת, אשר בחלקה הדרומי היא משמשת כחומת הר הבית, ומצפון לו היא ממשיכה כחומת העיר. העומד מן החוץ רואה לפניו חומה אחת ארוכה, וכך השליש השמאלי שלה מסתיים יותר צפונה. (כך למשל, אם אורך החומה המזרחית שהייתה קיימת בזמנו הוא 750 מטר, אם כן סוף השליש הראשון משמאל הוא 250 מטר מן הפינה הדרומית, כלומר ממש מול הצכרה).

למעשה, בספר כפתור ופרח שם קבע במפורש כי שערי הרחמים נמצאים מצפון לאותו שער, במרחק של "כמטחוי קשת". שכן כתב שם: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת, יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים". קשה לעמוד על שיעור זה של "כמטחוי קשת" באופן ישיר, שכן בזמנו היו כמה סוגים של קשתות, מהן קשתות קצרות המוחזקות ביד בלבד, ומהן ארוכות וגבוהות כך שהקצה התחתון שלהן נוגע בארץ. הכפתור ופרח עצמו משתמש במידת אורך זו כמה וכמה פעמים. כך למשל הוא קובע כי בהר הזיתים יש מרחק של כמטחוי קשת מקבר חולדה למקום שריפת הפרה. אלא שמקום שריפת הפרה אינו ידוע בדיוקנות, וממילא לא ניתן לערוך השוואה למרחק זה.

אך אחד המקומות שאותו מציין הכפתור ופרח בדרך זו, קיים בשני קצותיו בחברון, שכן בפרק יא אחרי תיאור מערת המכפלה כתב: "ואל מערב המערה כמטחוי קשת, מקום אבנר בן נר". לפני שנים מדדתי את המרחק בין מערת המכפלה לקבר אבנר בן נר, ומצאתי שהוא מרחק של כ־70 מטר, אלא שהמדידה הייתה בין הצד המערבי של חומת מערת המכפלה (שאותה מתאר הכפתור ופרח עצמו), שהוא הצד הקרוב לקבר אבנר בן נר, לבין קבר אבנר בן נר שהוא מקום קטן מאוד (חצר קטנה

להל' ציצית ותפילין מהש"ע) דרך קשתו על הס' הנז'. ולכן הצנועים מושכים ידיהם מלקרות בו".

דקדוק בדבריו של רבי חיים הכהן מארם צובא מורה על כך שעיקר הקפידא שלו הייתה על עצם פרסום הדברים, ולא על האוטנטיות שלהם, (אם כי הזכיר גם מחלוקת על כמה פרשנויות של עמק המלך, וכפי שכתב: "ובעמק המלך מפרש דברים אשר לא כן", אך נראה שלא על כך יצא עיקר הקצף, אלא על הוצאת הדברים החוצה ופרסומם, ובכלל זה "דרושים" שהאר"י עצמו הקפיד מאוד שלא לפרסמם).¹²⁰

אלא שבנושא זה של הדרישה ברבים בעניני פנימיות התורה נחלקו חכמי הדורות הבאים אחריהם, וידועה שיטתו של בעל התניא שבעת הזאת יש הכרח לדרוש בדברים אלו ברבים, וכפי הנראה זו עצמה הייתה הסיבה שבגללה השתמש בעל התניא בספר זה.¹²¹

120. וזו לשונו (בהקדמת ספרו מקור חיים): "וראיתי אחרי ראי לאשר הביא אלוה בידו (= ביטוי למביא ע"ז או יצה"ר, ע"פ איוב יב, ו), הוא עמק המלך! לא די כי כל זה הוא בדרך גנבה, כי מעולם לא יצא מתחת ידי הקדוש ז"ל דברים אלו, ולא במסירה פה אל פה, אלא שכתב אותם לשמו ועשה עצמו מפרש דברי האר"י ז"ל ומאמרי הזהר. והנה מעולם האר"י לא למד תורה זולת לקדוש הר"ח ויטל זלה"ה, והעשרה היושבים עמו אין לומדים מפי האר"י ז"ל, רק אומר הקדמה אחת ומסתלק כדרך מרע"ה, וכולם לומדים עם הקדוש הר"ח ויטל זלה"ה. ומעולם לא כתב האר"י ז"ל זולת הקדמה אחת לענין קשר עם הצדיקים, הנה היא כתובה בספר עץ החיים מידי האר"י ז"ל, (ותולא מדי) [ותו לא מדי] – הכל מיד הרב הקדוש חיים ויטאל ז"ל ה"ה מורי ורבי. ובעמק המלך מפרש דברים אשר לא כן, והלא אפילו ההקדמות של הדרושים שמסר האר"י ז"ל לרב הנז' – ארבעה דרושים מהם גזר עליו בכח נח"ש שלא יוציא אותם מפיו כלל, והם דרוש א"ק, ומאמר תלת רישין וכו', כך אמר לי הרב מפיו! ומי התיר לזולת להעלות אותם בדפוס להתעולל בהם ערלי לב וכו', ומה לעשות 'דאמסר עלמא לטפשא', אלולי נתקיים מש"ה (=מאמר שלמה המלך): 'אם ימות גבר היחיה', היו רואים בני האדם עונש המעמיקים הללו. אמנם 'דברי לעו' (=לשון השחתה, ע"פ איוב ו, ג) ודאי – זולת לכל יראי ה', לפחות לא ילמדו בהם ברבים, שהנה שנינו: 'לא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד'".

121. הגאון המקובל רבי דוד מינצברג זצ"ל, שהיה תלמיד הגאון רבי יהודה ליב אשלג זצ"ל (מחבר פירוש הסולם לספר הזהר), נכנס בחודש ניסן תרפ"ז אל הראי"ה קוק זצ"ל, כדי לבקש ממנו הסכמה לביאורו של רבו לכתבי האר"י. (מהרי"ל אשלג זצ"ל עצמו היה באותה עת בחו"ל). הראי"ה קוק שוחח איתו על עניין זה של דרישה בפנימיות התורה ברבים, והסייגים שהיו לחלק מחכמי הדורות בעניין, ואחרי הדיבור על עמדתם של חכמים שונים אמר לו כי: "אחריהם (של חכמי הדורות שהזכיר קודם לכן) בא הגר"א ז"ל והתיר לעצמו לבאר במקצת מקומות, אך מעטים המה. ולעומתו הרב בעל התניא ז"ל התיר הרצועה יותר, ומקרב הדברים מאד אל השכל. והוא גם הרהיב עוז בנפשו להביא את 'עמק המלך', אשר המקובלים הקודמים נזהרו מלהביא דבריו". (כך כתב הגר"ד מינצברג זצ"ל במכתב ששלח לרבו בעל הסולם, כפי שמובא בספר "שיחות הראי"ה עמ' רנז).

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

לספר שלוש הקדמות, אשר שתיים מהן קשורות לגופו של הספר. בהקדמה הראשונה עסק בגופו של הספר ממש, ובצורך שראה לבאר את הדברים ולהביאם בדרך שבה בחר, ושם הוא גם מבאר כיצד הגיעו דברי האר"י לתלמידים השונים שהעתיקו אותם. ההקדמה השנייה היא ויכוח עם המתנגדים לעיסוק בפנימיות התורה, ומובן שבזה היא באה לבסס את הנאמר בהקדמה הראשונה.

ההקדמה השלישית על פי הכותרת שלה היא סיפור מעשי ניסים הקשורים לאר"י, ובזה באמת עוסקים שבעת הפרקים הראשונים של ההקדמה. אך הפרק השמיני עוסק בניסים הקשורים לרבי משה ויטאל (שהוא למעשה זה שהעביר דברים לבעל עמק המלך), וגם תחילת הפרק התשיעי עוסקת בו. אך המשך הפרק, וכן הפרקים הבאים אחריו, עוסקים בעניינים שקשורים למה שראה בארץ. וכך למשל בפרק העשירי הוא מספר על כך שפעם, כאשר בערב יום הכיפורים היו בחברון תשעה יהודים בלבד שלא יכלו להתפלל במנין, הגיע בדרך נס אדם עשירי שהשלים את המנין, ואחר כך נודע שזה היה אברהם אבינו, (והוא לא כתב סיפור זה בשם האר"י או בשמו של רבי משה ויטאל). ובפרק האחד עשר הוא מעתיק איזה חיבור שנקרא אצלו: "משניות", שבהן יש תיאור של מקומות מסתור בארץ ובבבל שבהם הוטמנו אוצרות המקדש.¹²²

התחלת הסיפורים הנוגעים לארץ ישראל נמצאת כבר בפרק התשיעי במחציתו השנייה, (אחרי שסיים לכתוב אודות מעשי ניסים שקשורים לרבי משה ויטאל במחצית הראשונה של הפרק). ושם הוא כותב תחילה: "ועוד אספר מעיר שכם, והיא עיר מוקפת חומה, ויש בה יותר משש"ה מעיינות במספר עד שמרוב המעיינות הולך נהר גדול באמצע רחוב, וכולם מתוקים כדבש". ובהמשך הוא מתאר את קבר יוסף, ומסיים את דבריו במילים: "והוא קבור תחת הר עיבל, ויש טעם גדול בזה בדברי האר"י".

ואחר כך הוא מתאר את ירושלים, ומתחיל את התיאור בכך שעל קברי ירושלים אין ציון או כתובת הנוגעת לשמות הנפטרים, "ואין מקום קבר ניכר בירושלים, רק על קבר זכריה הנביא ע"ה, ויד אבשלום הוא ג"כ בנין נאה, אבל הוא לא נקבר שם", ואחרי תיאור בניין דירת המלך עוזיהו שישב בבית החפשית אחרי שנצטרע, שגם הוא נמצא שם בעמק, הוא כותב: "ושלושת הבניינים האלו הם גדולים מאוד ועומדים תחת ההר הזיתים במערבו של הר המוריה, וביניהם עמק יהושפט גדולה מאוד", (וכפי הנראה כתב מתוך איזו רשימה שהכין, וכך לא דייק, כי בניינים אלו הם כמובן במערבו

122. הפרק פותח במילים: "אלו המשניות כתבו ה' צדיקים גדולים והם: שימור הלוי וחזקיהו וצדקיהו וחגי הנביא וזכריה בן עדו הנביא. והם גנזו הכלים של בית המקדש ועשר האוצרות שהיו בירושלים ולא יתגלו עד יום בוא משיח בן דוד במהרה בימינו אוכי"ר (=אמן וכן יהי רצון)". הדברים אינם מוזכרים בשום מקור אחר, והוא עצמו לא מציין ממי קיבל את המשניות האלה.

של הר הזיתים, במזרח הר המוריה). והוא מסיים את תיאור שלושת המבנים שבעמק יהושפט במילים: "ואין עוד קבר בירושלים ע"ה (=עיר הקודש) מסוים". (וזאת לכאורה תוך שכחה של קבר דוד וקבר חולדה שהיו ידועים בזמנו, או שמא תוך הכחשה שלהם, בניגוד למה שיוחס לאר"י כתשעים שנה יותר מאוחר, כאילו סמך ידו עליהם, וכפי שהערתי לעיל בפסקה ב בהערה 29).

אחרי תיאור הקברים בירושלים הוסיף וכתב: "ועוד תדע שמקום הקודש הוא מוקף חומה גבוהה מאוד, ויש בחומה זו י"ב שערים נאים בתכלית היופי ודלתותיהם ובריחיהם ברזל. ואלו השנים עשר שערים הם בשלש צידי המקום קודש. ובמזרחו לא יש שער, וניכר בחומה שהיה במזרח שער והנה היא סתומה, וסודו בכתבי האר"י ז"ל. וגם למה המקום קודש פנוי בלא בנין – ואמר בזה דברים שאי אפשר להעלותם על הכתב".

חלקו הראשון של התיאור של "מקום הקודש", אינו משקף את המציאות בשום אופן. מקום הקודש אמנם מוקף חומה די גבוהה, אך התיאור של שנים עשר השערים אינו מציאותי, ובלי ספק גם בזמנו לא היה מציאותי. (השערים הקיימים היום, היו ידועים בשמם ובמקומם גם בזמנו של הרדב"ז, וגם הבניינים הנשענים על הכתלים הם בניינים בני מאות שנים). בצד הצפון ישנם שלושה שערים בלבד. בצד המערבי קיימים שבעה שערים (מהם שער אחד הוא כפול ומורכב משני שערים צמודים, והוא נקרא שער השלשלת, כך שלא ניתן להכחיש את מי שיטען שיש במערב שמונה שערים). בצד הדרומי אין שום פתח פתוח, אך יש בו שלושה שערים סתומים, מהם שער אחד כפול, ושער אחד שמורכב משלושה שערים צמודים, ועל פי זה נקראים שלושת השערים: השער הכפול, השער המשולש והשער היחיד. אכן במזרח ניתן לדבר על שער אחד (שגם הוא בנוי משני שערים). וברור שהתיאור של השערים שבספר עמק המלך מבוסס על איזה תיאור שהגיע לידי (כנראה על פי ספר יוסיפון),¹²³ ולא על התבוננות במקום עצמו.

123. במשנה במידות פ"א מ"ג מתוארים חמישה שערים שהיו לו להר הבית (בכל רוח היה שער אחד, ובדרום היו שני שערים). יוסף בן מתתיהו בספרו קדמוניות היהודים מתאר ארבעה שערים שהיו במערב (ולעומת זאת בדרום הוא מתאר שער אחד בלבד), וכבר הארכתי בספרי "ועשו לי מקדש" עמ' 146-149 בסוגיא זו, וכתבתי שהשער שמעל קשת רובינסון אינו נכלל בחשבון המשנה, כי הוא מוביל לשטח של תוספת דרומית שאיננה חלק מהר הבית, ואילו שנים מן השערים המערביים (שער ברקלי ושער וורן) הם שערי מחילות, ורק השער שמעל קשת וילסון, הוא היה שער עיקרי שהנכנסים דרכו נכנסו ישירות לתוך השטח המקודש של הר הבית. אבל בספר יוסיפון לעברים, (שניתן להוכיח ממקומות רבים שהוא מבוסס על התרגום הלטיני של כתבי יוסף בן מתתיהו, ובין השאר גם מתיאור זה של השערים), ביקש להשוות בין הכיוונים השונים, וכך את תיאור האולם הדרומי שנמצא במקור בקדמוניות היהודים, העתיק

תשובת ה'דב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

במשפט שבו סיים את התיאור של "המקום קודש" כתב: "וגם למה המקום קודש פנוי בלא בנין – ואמר בזה דברים שאי אפשר להעלותם על הכתב." אותו "המקום קודש" הוא כמובן מלשונו אותו מקום שמוקף חומה גבוהה ויש בו שנים עשר שערים בשלוש רוחות. והוא קובע שמקום הקודש "פנוי בלא בנין", כלומר אין שום בנין בנוי באותו מתחם שמוקף בחומות גבוהות. וברור שגם תיאור זה כפשוטו אינו משקף את המציאות.

יש שראו מהרהורי ליבם רמז לכך שלדעתו מקום קודש הקודשים אינו תחת בנין כיפת הסלע, אלא בשטח פנוי אי שם בתוך חרם א־שריף, וכך יכלו לייחס לאר"י את ההנחה שהצרכה איננה אבן השתיה. אבל הדברים עומדים בסתירה גמורה למה שמדוקדק מתוך דבריו, שקובע במפורש שכל התחום המתוחם על ידי החומה פנוי מכל בנין.

ואם באנו ליישב את דבריו אלו, ולהתאים אותם עם המציאות, על כרחנו צריכים אנו לומר שיש כאן משפט חסר, וכי כוונתו הייתה לומר שהנוצרים לדורותיהם לא הצליחו לבנות שם בית לעבודה זרה, והשטח כולו אכן פנוי ממבנים שכאלה, (וכפי שנכתב לעיל בנוגע לדבריו של הרד"ק). ומאימת השלטון באירופה לא יכול היה לכתוב את הדברים במפורש, רק כתב כי אלו דברים: "שאי אפשר להעלותם על הכתב".

4. דעת ספר דרך הקודש בעניין מקום קודש הקודשים

בשנת ה' ת"ע נדפס בקושטנדיא הספר "דרך הקודש". מחבר הספר הוא רבי חיים בן רפאל אלפנדרי (נכדו של רבי חיים אלפנדרי "הזקן"), והוא נדפס כנספח לספר "מגיד מראשית", וענינו הוא ביאור משנת "עשר קדושות" שבסוף פ"א של מסכת כלים.

בסופו של הספר כתב המחבר: "והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתיה הזאת כיצד היא עומדת, כי הגוים – פִּיָּהֶם דְּבַר שְׁוֹא' – זה אומר בכה שהיא גבוה מן הארץ

המעבד של יוסיפון גם למערב וגם לצפון, וכמו כן את תיאור ארבעת השערים שנמצאים במקור בצד מערב בלבד העתיק המעבד גם אל הצפון וגם אל הדרום, וכתב (במהדורות הנפוצות בפרק חמשה וחמשים): "ויתן בו המלך ארבעה שערים לפאת המערב בחצר, וארבעה שערים נתן לחצר התימן נגבה, וארבעה שערים נתן לחצר הצפון. ובחצר קדמה מזרחה נתן (שנים עשר שערים, ונתן) שער אחד גדול מאוד". (בדפוסים מאוחרים השתרבבו שנים עשר שערים כאילו הם שייכים לחצר המזרחית, אך בדפוס ראשון ובכתבי היד שנים עשר השערים הם סיכום של מערב צפון ודרום, ומשום כך הקפתי אותם בסוגרים). ואין ספק שתיאור זה הוא הבסיס לתיאור שבספר עמק המלך. (ייתכן שהיו "מדריכי תיירים" שנקטו במספר זה על פי יוסיפון, מבלי לבדוק בשטח מה קיים באמת). ומדברי בעל עמק המלך ניתן לכאורה להתרשם כי לדעתו כל מה שנמצא פנימה מן החומות חרב לגמרי ושוב לא נבנה, אך החומות עצמן ושעריהם נשארו במקום.

ותלויה באויר, וזה הפך התלמוד – 'עד ישקיף וירא ה' משמים' – תגלה ותראה מלכותו עלינו – ויהי נעם ה' אלקינו עלינו ומעשה ידינו אמן". וכבר היה מי שטעה בדבריו אלו של בעל דרך הקדש, ודימה שבעל דרך הקדש מפקפק בעצם הקביעה של הרדב"ז שהצרכה היא אבן השתיה.

אבל כבר כתבתי בספרי חצרות בית ה' (עמ' 97), שדקדוק בדברים מורה שההיפך הוא הנכון. שהרי בעל דרך הקודש לא כתב: "והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתיה הזאת היכן היא עומדת", אלא "כיצד היא עומדת", כלומר הוא ידע היטב היכן נמצאת אבן השתיה, אך לא ידע "כיצד היא עומדת", וזאת מפני שלפי סיפורי המוסלמים האבן פורחת באויר, ובעל דרך הקודש השתומם בדבר, כי מדברי חז"ל ידע שהאבן בולטת מן הקרקע ג' אצבעות (יומא נג ע"ב), ואם כן אינה מרחפת באויר, ומשום כך נטה לומר כי מדובר בסיפור בדוי של המוסלמים "אשר פיהם דיבר שוא", אך מאידך קשה היה לו להניח בקשר של שקר עניין שמפורסם וגלוי לרבים, אשר די היה בביקור של אדם אחד שאינו שותף לקשר השקר כדי להפיץ ברבים שהעניין לא היה ולא נברא.

5. דעת רבי משה חגיז בעניין מקום קודש הקודשים

עוד זאת ראיתי, שיש שביקשו להסתמך על הספר פרשת אלה מסעי כדי להוכיח מדבריו (ומדברי ספר הזוהר שאותם ציטט) שהצרכה איננה אבן השתיה. שכן כתב בספרו (דף יז במהדורות המאוחרות):

ומי לנו גדול מר' אליעזר בן ערך, שעניינו המה הרואות שנתקיימה נבואתו שהובאה במדרש הנעלם מפרשת ויצא בזוהר חדש דף מ"ד ע"ב עיי"ש: "כד על גבי ר' זירא ואשכחיה דעינוי נבעין מיא ושמע דהוה אמר: אבנא אבנא אבנא קדישא עילאה על כל עילאין בקדושתא דמארך, זמיני בני עממיא לאתזלזלא כך ולאותבי גולמי מסאבין עלך לסאבא אתרך קדישא, וכל מסאבין יקרבוך כך. ווי לעלמא בההוא זמנא וכו'" עיי"ש עד סוף הפסקא.

(= "כאשר נכנס ר' זירא [אצל ר' אליעזר בן ערך] מצאו כשעינוי נובעות מים, ושמע שאמר: אבן אבן אבן הקדושה בקדושה עליונה על כל עליונים בקדושת ארונך, מזומנים בני עממין לזלזל כך, ולהניח גופות טמאות עליך, ולטמא את מקומך הקדוש. וכל הטמאין יקרבו אליך. ווי לו לעולם בעת ההיא").

כיוון ששמעו הזוהר היא שגופות המתים יונחו על אבן השתיה עצמה ויטמאו אותה, וכיוון שידוע שמנהג המוסלמים הוא להכניס את המתים למסגד אל-אקצא שבדרום חרם א-שריף (כמו שכתוב בדברי רבי משה חגיז עצמו בהמשך), אם כן יש מכאן לכאורה הוכחה לכך שאבן השתיה האמיתית נמצאת באיזו נקודה במסגד אל-אקצא, ואם כן הצרכה איננה אבן השתיה.

תשובת ה'דב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

אלא שהניסיון להוכיח ממקור זה שהצרכה איננה אבן השתיה, מכיל בתוכו איזו סתירה פנימית. כי דווקא ממקור זה עולה בבירור שאבן השתיה לא נעלמה אחרי החורבן, וכי היא נמצאת במקום גלוי, כך שבני העממין (כלומר הגויים) יכולים לטמא אותה. אבל בפועל לא ידועה שום אבן שיש לה חשיבות זולתי הצרכה, לא במסגד אל-אקצא, ולא בשום מקום אחר בתחומי הר הבית.

אבל כבר בספרי חצרות בית ה' עמ' 95 (הערה 7) הבאתי דבריו של הנס שמידט (Hans Schmidt), אשר בספרו *Der heilige Fels in Jerusalem* עמ' 3 תיאר את הלווייתו של חוסיין מלך חג'אז שהתקיימה בתאריך 4.6.1931 ואשר הוא עצמו נכח בה. ולפי התיאור שלו, גווייתו של המלך הוכנסה במהלך ההלוויה לכיפת הסלע דרך השער הצפוני שלה. וזה כשלעצמו מתאים גם לניסוחו של רבי משה חגיז שכתב שם כי למסגד אל-אקצא מובאים גויותיהם של 'דלת העם'.

ובאמת כל זה לא נצרך אלא למי שמבקש להוכיח באופן ישיר מדברי הזוהר עצמם (בצירוף העובדות הנוגעות להלוויות הגויים) שהצרכה איננה אבן השתיה. אך בבואנו לנתח את עצם דבריו של רבי משה חגיז, אין אנו נצרכים כלל להניח שמדובר בגויות שהובאו לכיפת הסלע.

רבי משה חגיז עצמו קובע כי "מדרש שלמה", כלומר מסגד אל-אקצא, הוא לשכת הגזית (שהיא בגבול העזרה וחציה בקודש, וכפי שציין שם במפורש שם בעמ' יח), ואליה מובאים המתים כפי שכתב שם, ובזה לדעתו מתקיימת נבואתו של רבי אלעזר בן ערך. והדבר ידוע שאבן השתיה לא הייתה בלשכת הגזית אלא בקודש הקודשים, ומכל מקום בעצם קיום פולחן שכזה בסמיכות מסוימת לאבן השתיה, בשטח המקודש בקדושת העזרה, ראה קיום של הדברים, ואין לזה כל קשר עם הזיהוי של אבן השתיה.

ובאמת בדבריו בעניין יש נקודות שהן תמוהות כשלעצמן, אך דווקא מתוך ניתוח של דבריו עולה בבירור שהוא קיבל באופן מלא את הזיהוי של כיפת הסלע עם מקום קודש הקודשים. שכך כתב שם: "שבאחד מן המקומות שבנה שם בתחום בית המקדש (הקיסר שלים שכבש המקום מיד הערלים)¹²⁴ שהוא כעין דוגמא ראשונה, וקראן לכל אותן הציורים ג"כ שמות כשמות אשר היה להם מקדם: 'עזרה' ו'בית קודש הקדשים' ו'מדרש שלמה'. וכל מת שלהם שהוא בעיר, קודם קבורה מכניסין אותו לכיפה שאותו

124. במהדורות שהיו לנגד עיני נרשמו מילים אלו בסוגריים. (לא ראיתי לע"ע את מהדורת אלטונה תצ"ג). מבחינה עובדתית העניין כולו תמוה, וברור לגמרי שהמלך המוסלמי שבנה את הבניינים בהר הבית לא היה השולטן העת'מני סולימן ('שלים' בלשונו של רבי משה חגיז), והדבר נזכר במפורש גם בתעודות יהודיות שקדמו בהרבה לתקופת הסולטן סולימן, (שרבי משה חגיז עצמו כותב שם שהוא כבש את ירושלים בשנת ש'). אך מבחינת ההקשר ודאי זאת הכוונה בקטע זה של הסיפור.

החדר הוא נקרא כהיום מדרש שלמה, ולדעתי היא הלשכה הגדולה שהיתה לצד הדרומי לעזרה, והיה משוך לצד המערב והיא הנקראת לשכת הגזית, וחציה הפנימי לעזרה, שהיה נחשב למקום קודש". ואם כן לפי דעתו, המבנים שקיימים בהר הבית הם אכן איזה שחזור של בניין המקדש המקורי, וכך הבניין של מדרש שלמה הוא שחזור של לשכת הגזית שאליה מכניסים בזמנו מתים מדלת העם. וכבר מדברים אלו מובן שקיים אצלו גם איזה שחזור של קודש הקודשים.

ואכן בהמשך הוא כותב במפורש (אחרי התיאור של מעשה השולטן סולימן שדאג לחשיפת הכותל המערבי): "וחזור וביקש מהם (השולטן) שיתנו לו תבנית המקומות שהיו במקדש. וכפי הנראה תבנית האורך ורוחב ממה שהיה בבית ראשון ובית שני לא נתנו לו ודאי, אמנם מה שנתנו לו היה על גבי כותל המערבי ולפנים ולשליש ולרביע. עשו לו עזרת אנשים ועזרת נשים ועזרת כהנים, וכעין כיפה שקורין בית קדשי הקדשים ומדרש שלמה". ומן הדברים עולה שלדעתו הדברים שהראו היהודים הם אכן במקום הנכון, (וכפי שהתייחס בקטע הקודם למדרש שלמה כבניין שבנוי במקום המקורי של לשכת הגזית), אלא שלא נתנו לו את מידות האורך והרוחב כפי שהיו, אלא למחצה ולשליש, ומן הסתם כיוון לומר שזו גם הסיבה שמקום ההיכל עצמו ומקום קודש הקודשים אינו בנוי בצורה העולה מן המשניות. (וכבר דקדקנו כך לעיל בדברי הרדב"ז, שאמנם התייחס לבניין כיפת הסלע כבניין שקירותיו בנויים על יסודות קירות ההיכל, וחישוב לפי זה (בפסקה ח [3]) כיצד יש למדוד את המרחק מבניין הכיפה [בצפונן], אך הוסיף וכתב: "וחשבון זה אינו מדוקדק, לפי שההיכל היה צר מאחוריו ורחב מלפניו", ותיאור זה לא התאים לצורת בניין כיפת הסלע, אשר על כן הוא נאלץ לבצע שם חישוב לחומרא, בגלל חוסר הידיעה האם הקיר הקיים הוא מן המקום הרחב או מן המקום הצר שבהיכל).

ואחר כך הוסיף רבי משה חגיז וכתב: "הם אומרים דשם במקום שהוא נקרא בית קדשי הקדשים, די שם אבן תלויה ועומדת באויר, ושהוא הנקראת אצלינו אבן השתיה, ולכן נוהגים באותו חדר קדושה יתירה". נמצא שבאמת היה ברור לו לגמרי שמקום זה הוא אכן מקום בית קדשי הקדשים, אלא שהסיפור אודות האבן המרחפת נראה לו מפוקפק, ומשום כך הוא נאלץ לפתוח את התיאור במילים "הם אומרים", אך לא עלה כלל על דעתו לחפש את מקום קודש הקודשים במקום אחר.

ואמנם ישאל השואל כיצד ייתכן להניח שמדרש שלמה הוא מקום לשכת הגזית, ולקיים עם זאת את ההנחה שהצרכה, המרוחקת משם הרבה, היא אבן השתיה. אלא ששאלה זו צריך היה כמובן לשאול על הרדב"ז עצמו, וכפי שמבואר באריכות לעיל (בפסקה ח [2]). ומובן אם כן שלא ניתן כלל לומר שבנקודה זו רבי משה חגיז חולק על הרדב"ז.